

You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Czas historyczny w psychologii : świadomość historyczna i myślenie historyczne jako przedmiot studiów psychologicznych

Author: Zbigniew Spendel

Citation style: Spendel Zbigniew. (2010). Czas historyczny w psychologii : świadomość historyczna i myślenie historyczne jako przedmiot studiów psychologicznych. W: K. Popiołek, A. Chudzicka-Czupala, (red.), "Czas w życiu człowieka" (S. 53-68). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Czas historyczny w psychologii

Świadomość historyczna i myślenie historyczne jako przedmiot studiów psychologicznych

ABSTRACT: The article is devoted to the historical awareness and historical thinking in a psychological perspective – the empirical subject-matter rarely undertaken and rather on the fringes of psychology. The part on historical awareness, after a synthetic presentation of various ways of its psychological interpretation, pays attention to two psychological theories, namely Rusen's theory of historical awareness development and Kolbl and Straub's psychological theory of historical awareness as a specific form of practical intelligence. The second part of the article discusses theoretical conceptions and some of the results of the research on psychological aspects of historical thinking.

KEY WORDS: historical time, historical awareness

Współczesna filozofia i fizyka zgodnie utrzymują, iż czas i przestrzeń stanowią atrybuty materii, tworząc tzw. czasoprzestrzeń. Nie są one jednakże samodzielnymi bytami, tylko właśnie atrybutami, tak więc dawne Newtonowskie pojęcia absolutnej („pustej”) przestrzeni i absolutnego („pustego”) czasu odeszły do lamusa, aczkolwiek nie straciły za bardzo na popularności w myśleniu potocznym, zwłaszcza osób nieobeznanych z przyrodoznawstwem. Tym niemniej czas, jako ów niezbywalny atrybut materii, niejako z konieczności musi być jakoś brany pod uwagę przez wszystkie dyscypliny empiryczne. Psychologia nie stanowi tu wyjątku (chyba że zakwestionowany zostanie jej status dyscypliny empirycznej). Tradycja studiów psychologicznych w tym zakresie wydaje się zresztą dość bogata (por. np. NOSAL, BAJCAR, 2004 oraz literatura cytowana w tej pozycji), jednak stosunkowo

najmniej uwagi (i miejsca w publikacjach) psychologia wydaje się poświęcać czasowi *historycznemu*¹.

Z analizy piśmiennictwa naukowego wynika, że takie zagadnienia, jak świadomość historyczna czy myślenie historyczne raczej nie wzbudzają powszechnego zainteresowania i nie są poruszane zbyt często, zresztą ani przez psychologów, ani przez historyków. Dzieje się tak, mimo że argumentacja stosunkowo nielicznych autorów, którzy koncentrują swoje wysiłki na poznawczej eksploracji tychże zagadnień, jest dość przekonująca, zarówno w aspekcie teoretycznej, jak i praktycznej doniosłości tej problematyki. Zainteresowanie psychologów tą problematyką jest znikome i praktycznie nie wzrasta. Historycy na ogół pojmują świadomość historyczną i myślenie historyczne w sposób „zdroworozsądkowo psychologiczny”, czyli jako pewien rodzaj przeżyć lub wiedzę (ewentualnie treść myślenia). Psychologowie zaś zagadnieniami tymi prawie w ogóle nie zajmują się. Przeglądowi owych nielicznych przypadków bardziej wnikliwego i systematycznego oglądu świadomości historycznej i myślenia historycznego poświęcony jest niniejszy artykuł.

TABELA 1. Zainteresowanie psychologów świadomością historyczną i myśleniem historycznym w ostatnim ćwierćwieczu (według PsycINFO® – platforma CSA Illumina)

Termin	Funkcja	Okres				
		do 1980 roku	do 1989 roku	do 1999 roku	do 15 XI 2004 roku	do 15 II 2007 roku
<i>Historical consciousness</i> lub <i>historical awareness</i>	tytuł	4	5	8	11	12
	słowo kluczowe	7	12	23	36	44
<i>Historical thinking</i>	tytuł	1	2	5	6	6
	słowo kluczowe	1	5	18	25	36

Świadomość historyczna

Termin „świadomość historyczna” występuje w literaturze naukowej niezbyt często, a przy tym w zróżnicowanych okolicznościach i kontekstach.

¹ Najogólniej rzecz biorąc chodzi o czas ujmowany linearnie, kronikarsko, nastawiony na kolejność następujących po sobie zdarzeń („faktów historycznych”). Abstrahuję tutaj od tzw. psychologii historycznej (por. np. SPENDEL, 1994; DYMKOWSKI, 2003), która umiejscawia przedmiot swoich studiów w czasie historycznym, aczkolwiek nie zajmuje się nim jako takim.

Sprawia to, iż prawie niemożliwe jest uzyskanie pewności, iż wszystkie sposoby użycia tego pojęcia mogą zostać zidentyfikowane. Termin ten przeniknął do języka potocznego i publicystyki, gdzie stanowi po prostu synonim wiedzy indywidualnego bądź – częściej – zbiorowego² podmiotu o swojej przeszłości.

Świadomość historyczna zdaje się stanowić przedmiot zainteresowań badawczych przede wszystkim historyków³ i pedagogów (zwłaszcza dydaktyków historii), często również filozofów i socjologów. Wśród psychologów pojęcie to nie wzbudza większego odzewu – *stricte* psychologiczne prace w istotny sposób odnoszące się do tego konstruktu myślowego należą do rzadkości⁴, a jeszcze do niedawna poszukiwanie hasła *historical consciousness* w wielu psychologicznych bazach danych nie dawało żadnych znalezionych rekordów.

Na ogół przeważa „zdroworozsądkowo psychologiczny” sposób rozumienia świadomości historycznej, co można tłumaczyć tym, iż „instytucjonalne” związki większości autorów z psychologią są dość luźne. Świadomość historyczna jest więc pojmowana jako pewna forma aktywności poznawczej indywidualnej jednostki, przy czym specyfika tej aktywności artykułowana jest z różnych perspektyw i w różnych aspektach (które zresztą na ogół nie wykluczają się). Zazwyczaj zwraca się uwagę na kilka aspektów jednocześnie. Od strony formalnej większość sformułowań nie grzeszy precyzją języka, zwykle brakuje klasycznych definicji równościowych, raczej występują bowiem luźne omówienia. Niektóre „definicje” zawierają sformułowania literackie, wręcz poetyckie (np. RÜSEN, 1993a, 2001; JEISMANN, 1997). Rezultaty analizy treści sposobów rozumienia świadomości historycznej zawiera tabela 2.

Prac teoretyczno-badawczych koncentrujących się bezpośrednio na problematyce świadomości historycznej jest w istocie jednak niewiele. Refleksja nad świadomością historyczną zazwyczaj stanowi bowiem jedynie pewien element wypowiedzi zasadniczo poświęconych innym kwestiom. Niekiedy jednak przybiera bardziej rozbudowaną i systematyczną postać. W tym przypadku na uwagę zasługują dwa ujęcia: Jörna RÜSENA (1993a, 1993b,

² Tzn. dające się przynajmniej myślowo wyodrębnić grupy lub społeczności zachowujące swoją tożsamość na przestrzeni czasu.

³ Np. baza danych bibliograficznych Historical Abstracts zwraca 1383 rekordów, w których słowem kluczowym jest świadomość historyczna (*historical consciousness*). Należałoby dodać jeszcze 398 wystąpienia jako słowo kluczowe wyrażenia *historical awareness*, co łącznie dałoby prawie 1800 publikacji. Zob. też Kölbl & Straub, 2001.

⁴ Rezultaty przeszukiwania bazy PsycINFO przedstawia tabela 1. W przypadku innych popularnych baz danych bibliograficznych z zakresu psychologii wyniki poszukiwań są następujące (stan na 15 lutego 2007 r.): PsycARTICLES – 1 (w tytule, streszczeniu bądź jako słowo kluczowe); ScienceDirect (Elsevier Journals i Springer Journals): Psychology – 13

TABELA 2. Analiza sposobów definiowania terminu „świadomość historyczna”

Świadomość historyczna	Autorzy	Dodatkowe uwagi
Pewien efekt, wytwór, rezultat, w szczególności – rodzaj wiedzy	SEIXAS (1997); KIRCHNER (1954); HOLTORF (1998); KÖLBL, STRAUB (2001)	W definicjach SEIXASA (1997) oraz LAVILLE i MARTINEAU (1998), a częściowo także ROTHACKERA (1964) uwaga autorów skupia się prawie całkowicie na funkcjach świadomości historycznej, bez precyzyjnego określania, czym ona jest
Czynnik sprawczy, kształtujący coś, dyspozycja do czegoś	RÜSEN (1993a, 2001); SEIXAS (1997); LAVILLE, MARTINEAU (1998); ROTHACKER (1964); KÖLBL, STRAUB (2001)	
Proces, mechanizm	RÜSEN (1993a, 2001); JEISMANN (1997); ROTHACKER (1964)	
Czynność symboliczna	JEISMANN (1997); KÖLBL, STRAUB (2001)	

1993c, 1993d, 2001) teoria rozwoju świadomości historycznej oraz Carlosa KÖLBLA i Jürgena STRAUBA (2001, 2003; por. też KÖLBL, 2004) psychologiczna analiza świadomości historycznej⁵.

Rüsen a teoria rozwoju świadomości historycznej

Jörn RÜSEN (1993a, 1993b, 2001) stawia sobie zadanie scharakteryzowania fenomenu świadomości historycznej. W szczególności koncentruje się na:

- cechach wyróżniających świadomość historyczną wśród innych form, procesów i treści ludzkiej świadomości;
- strukturze świadomości historycznej;
- jej roli i funkcjach w ludzkim życiu;
- jej genezie i rozwoju.

Zdaniem J. Rüsen a ogólna teoria świadomości historycznej powinna wyznaczać obszar badań empirycznych i umożliwiać takie badania. Punktem wyjścia jest następująca definicja świadomości historycznej: „Świadomość historyczna obejmuje procesy psychiczne (*mental operations*) (emocjonalne i poznawcze, świadome i nieświadome), dzięki którym doświadczanie czasu pod postacią pamięci służy jako środek orientacji w codziennym życiu. [...] Historia jako treść świadomości historycznej stanowi relację pomiędzy teraźniejszością a przyszłością i jawi się jako zapamiętana przeszłość. W tym kontekście świadomość historyczna jest obowiązkiem; jest aktem balansowania człowieka na linii czasu, jest czynnikiem łączącym to, czego już

(w tytule, streszczeniu bądź jako słowo kluczowe); SAGE Full-Text Collections: 18 (w tytule, streszczeniu bądź jako słowo kluczowe w 24 czasopismach psychologicznych).

⁵ Bardziej szczegółowe omówienie obu tych koncepcji – zob. SPENDEL, 2005.

nie ma, z tym, czego jeszcze nie ma, dzięki któremu konkretne ludzkie życie w teraźniejszości staje się realnością” (RÜSEN, 2001, s. 2).

J. Rüsen szczególnie mocno podkreśla, iż byłoby bardzo mylące charakteryzowanie świadomości historycznej wyłącznie jako świadomości ludzkiej przeszłości. Pamięć historyczna jest bowiem istotnie kształtowana przez opozycję doświadczania teraźniejszości i oczekiwań dotyczących przyszłości. Istotę świadomości historycznej stanowi odnoszenie przeszłości do tych doświadczeń i oczekiwań. Wprawdzie świadomość historyczna oparta jest na „empirii” (tym, co faktycznie zdarzyło się), tym niemniej obejmuje też – jako swoje konstytutywne składniki – „znaczenia” i „oczekiwania”: nie-empiryczne elementy intencjonalne, normy i wartości kierujące ludzką wolą, która transcenduje doświadczenie. Unikalną naturę świadomości historycznej określa niepodzielna jedność tych, jedynie myślowo dających się wyodrębnić elementów – jest ona osiągnięciem i rezultatem wewnętrznej i zewnętrznej syntezy faktów i fikcji, obiektywnego i intencjonalnego, empirycznego i normatywnego.

W opinii J. RÜSENA (1993c) dość trudno jest stwierdzić i scharakteryzować empirycznie typowe i niedwuznaczne dowody istnienia świadomości historycznej, ze względu na jej kontekstowe i sytuacyjne uwarunkowania – jej artykulacja może się zmieniać w zależności od tego, jakie zdarzenia przeszłe są przywoływane i jakie wydarzenia aktualne ją wyzwalają. Tym niemniej zawsze przybiera formę narracyjnie ustrukturuowanej reprezentacji przeszłości – podstawę jej „logiki” stanowi sekwencja temporalna. Podstawowymi funkcjami świadomości historycznej są zaś: temporalna orientacja w życiu i tworzenie tożsamości historycznej. Skondensowaną charakterystykę wyróżnianych przez J. Rüsena odmian świadomości historycznej i wymiarów kultury historycznej zawiera tabela 3.

„Tradycyjna” świadomość historyczna jest taką postawą wobec przeszłości, w której tradycyjne narracje są „przedustanowione” (*pre-given*) i dostarczają świadectw pochodzenia naszych wartości i form życia. Formy te są ujmowane jako trwałe i obowiązujące, ustanawiające niekwestionowaną moralność utwierdzoną niezmienną tradycją.

„Wzorcowca” (*exemplary*) świadomość historyczna ujmuje przeszłość jako ucieleśnienie prawidłowości dotyczących zmienności oraz ludzkiego postępowania, które pozostają ponadczasowo ważne. Rozszerza to postawę wobec przeszłości, pozwalając na rozumienie jej jako czegoś więcej niż tylko ustalonej tradycji. Minione wydarzenia są ujmowane jako przypadki lub przykłady, stanowiące naukę dla współczesności, również w aspekcie moralnym. Moralność uzyskuje ponadczasową ważność. Czas doświadczany jest jako ciąg zmian, zachodzących jednak według niezmiennych praw.

Krytyczna świadomość historyczna stanowi wyzwanie dla dwóch poprzednio wymienionych typów. Kwestionuje tradycyjne narracje i zwraca

TABELA 3. Cztery typy wytwarzania sensu historycznego

Typ	Zawartość treściowa pamięci historycznej	Koncepcja czasu	Forma komunikacji	Określanie tożsamości	Sens czasu
Oparty na tradycji	po pochodzenie życia i porządku świata	stałość w zmianie	zgoda, przyzwolenie (<i>consent</i>)	dostosowanie się do przedwiecznego (<i>pre-given</i>) porządku	wieczność
Oparty na wzorcach	przypadki (przykłady), demonstrowujące ogólne prawa następstwa czasowego zdarzeń i ludzkiej aktywności	ponadczasowa ważność praw	argumentowanie za pomocą sądów	poddanie się prawom (<i>competence of rules</i>)	przestrzeń doświadczenia
Krytyczny	odchYLENIA, poddające w wątpliwość aktualne orientacje historyczne	przerwanie sekwencji czasowych	rozgraniczenie punktów widzenia	negowanie obowiązującego porządku	coś osądzane (<i>being judged</i>)
Genetyczny	zmiany, stwarzające szansę dla życia	rozwoj, w którym formy życia zmieniają się w celu przetrwania	wzajemne odnoszenie do siebie punktów widzenia i perspektyw	indywidualizacja	temporalność (<i>temporality</i>)

ŹRÓDŁO: RUSEN, 1993d, 2001.

uwagę na odchylenia od wzorcowych prawidłowości. Takie przypadki są wykorzystywane w celu bądź zanegowania prawdziwości relacji historycznej, bądź ukazania, iż rzekomo ponadczasowe prawa wcale takimi nie są. Zajęcie postawy krytycznej wiąże się z ostrym odgraniczeniem własnego stanowiska od innych historycznych punktów widzenia i narracji poprzez wytworzenie wersji alternatywnych (*counter-stories*), „pozwalających powiedzieć »nie« rzekomo przedustanowionym (*pre-given*) temporalnym orientacjom naszego życia” (RÜSEN, 1993c, s. 74). Takie „anty-historie” dostarczają też krytyki wartości moralnych poprzez ujawnianie ich niemoralnego pochodzenia lub konsekwencji. Kultura jest relatywizowana do określonej epoki, czas zaś jest doświadczany jako „poddany osądowi”.

Genetyczna świadomość historyczna wychodzi poza prostą afirmację lub negację trzech poprzednio wymienionych typów świadomości. Centralnym pojęciem jest „zmienność”, nadająca znaczenie historii. Istnienie konkurencyjnych punktów widzenia zostaje zaakceptowane dzięki spojrzeniu na nie z perspektywy wszechobecnej zmienności i zintegrowaniu ich, choć – jak zauważa Peter LEE (2002, s. 5) – nie wyjaśnia to całego zróżnicowania odmienności stanowisk: „Zmienność nie jest ani jedynym wyjaśnieniem, ani tylko brzemieniem ‘inności’”. Trwałość i ciągłość zostają tym samym „uczyszczane”. Zmienianie się jest sposobem przetrwania. Wartości moralne zostają zrelatywizowane do kultur i epok, a ich ważność zależy od perspektywy temporalnej.

J. RÜSEN (1993a) wyraźnie zaznacza, iż wyróżnione typy świadomości historycznej mogą koegzystować. Nie mają one stanowić sztywno pojmowanych stadiów procesu rozwojowego, następujących sukcesywnie po sobie. Zdaniem P. LEE (2002) mamy tu jednak do czynienia z pewną progresywnością o charakterze dialektycznym: krytyczna świadomość historyczna jest negacją „tradycjonalistycznej” i „wzorcowej”, świadomość genetyczna może być zaś w stanie wyjaśnić zachodzące przemiany.

J. RÜSEN (1993d, 2001) wskazuje również wiele aspektów, w jakich może zostać dokonana bardziej szczegółowa charakterystyka świadomości historycznej, co umożliwiłoby następnie jej empiryczną eksplorację, a mianowicie m.in.:

- Typ generowanego sensu (rozumienia) historycznego: oparty na tradycji, oparty na wzorcach (*exemplary*), krytyczny i genetyczny (zob. tabela 3).
- Poziom uświadomienia, obecność elementów przed- i nieświadomych oraz komponentów emocjonalnych.
- Dziedzina kultury historycznej (estetyczna, polityczna, poznawcza, religijna, ideologiczno-światopoglądowa).
- Stopień spójności i sposób artykulacji – od nieuświadomionych przejawów w codziennym życiu do form ekspresji refleksyjnych, rozbudowanych i złożonych.

Z uwagi na powtarzający się motyw, topos narracji historycznej (zdaniami Rüsena rozważanie retoryki narracji ma sens wyłącznie w odniesieniu do bardziej zaawansowanego dziejopisarstwa):

- Stadium rozwoju.
- Ogólna kwalifikacja treści historycznych (np. epoka bądź dziedzina historii: polityka, życie codzienne itp.).

Carlota Kölbl i Jürgena Strauba psychologiczne ujęcie świadomości historycznej

C. Kölbl i J. Straub podejmują wątek świadomości historycznej⁶ w kontekście psychologicznym i antropologicznym. Kwestionują przekonanie o uniwersalnym charakterze świadomości historycznej, gdyż – ich zdaniem – pojmowanie jej jako pewnej stałej antropologicznej, w jednakowym stopniu cechującej wszystkie istoty ludzkie, jest nie do utrzymania w świetle wyników badań historycznych, międzykulturowych, socjologicznych i psychologicznych. Jedynie w bardzo ogólnym, nieprecyzyjnym znaczeniu „świadomość historyczna (czy też „rozumienie historyczne” lub „zmysł historyczny”), jako rudymetarna zdolność człowieka do przypominania sobie minionych zdarzeń, narracyjnego wyobrażania ich sobie oraz odnoszenia tego do interpretacji teraźniejszości i oczekiwań wobec przyszłości, może być traktowana jako element ludzkiej natury” (KÖLBL, STRAUB, 2001, s. 4). W przypadku złożonych zachodnich społeczeństw świadomość historyczna nie jest ograniczona do podstawowych operacji związanych z narracyjnym ujmowaniem przeszłości, lecz przede wszystkim zawiera specyficzny sposób ujmowania zależności i zmiany. Istotnym elementem nowoczesnej świadomości historycznej jest bowiem „świadomość historyczności” (*consciousness of historicity*), którą można określić jako uświadamianie sobie zależności w świecie konstytuowanym przez zmianę.

Innym charakterystycznym rysem nowoczesnej świadomości historycznej jest – według C. KÖLBLA i J. STRAUBA (2001, s. 7), inspirujących się w tym przypadku koncepcją Leitnera, jej autorefleksyjny charakter: „dyskurs dotyczący świadomości historycznej jest jej częścią i realizuje się ona poprzez niego”. Reprezentowanie przeszłości – będące świadomą i refleksyjną czynnością – wiąże się ze specyficzną koncepcją rzeczywistości, „radikalnie temporalizującą i dynamizującą cały byt i ujmującą go jako stawianie się nasyczone zależnością – stawanie się, które ostatnio utraciło jakikolwiek filozo-

⁶ Terminy „świadomość historyczna” (*historical consciousness*), „zmysł historyczny” (*historical sense*) i „samoświadomość historyczna” (*historical self-awareness*) C. KÖLBL i J. STRAUB (2001, 2003) traktują jako równoznaczne.

ficznie lub naukowo uprawomocniony charakter historycznego postępu lub upadku” (KÖLBL, STRAUB, 2001, s. 7). Świadomość historyczna odgrywa istotną rolę w codziennym życiu przy podejmowaniu i rozwiązywaniu praktycznych problemów, stanowi bowiem także pewną formę racjonalnego konstruowania rzeczywistości, uwzględniającego współcześnie aprobowane wartości i standardy kulturowe.

Wprawdzie badacze podkreślają interindywidualne różnicowanie form, jakie może przybierać świadomość historyczna, będąca zawsze wytworem indywidualnej biografii, tym niemniej ich wysiłki badawcze skoncentrowane zostały na opisanu świadomości historycznej charakteryzującej „ponadindywidualne podmioty”. C. Kölbl i J. Straub zajęli się bowiem nie tyle jednostkową, ile raczej grupową świadomością historyczną, pomijając kwestię posiadania (lub nieposiadania) kompetencji w zakresie historycznego odzwierciedlania rzeczywistości przez poszczególne jednostki. Inaczej mówiąc, potraktowali oni, stosując metodę dyskusji grupowej, świadomość historyczną jako „refleksyjną formę komunikacyjnego konstruowania rzeczywistości podmiotów zbiorowych, mianowicie »sytuacyjnych grup« młodych ludzi” (KÖLBL, STRAUB, 2001, s. 8–9).

C. KÖLBL i J. STRAUB (2001) zaprezentowali wyniki badawcze dotyczące m.in. gimnazjalistów (w wieku 13–14 lat), wskazujące – ich zdaniem – na niespodziewanie (na przekór powszechnym narzekaniom na ubogą świadomość historyczną uczniów) wysoki poziom świadomości historycznej („grupowej”), w dużym stopniu spełniającej naukowo-metodyczne (*scientific-methodical*) standardy racjonalności. W kolejnym opracowaniu C. KÖLBL (2004) podjął problem mechanizmów kształtowania się nowoczesnej świadomości historycznej w dzieciństwie. Psychologiczny rozwój świadomości historycznej zrekonstruował na podstawie koncepcji Piageta i Wygotskiego oraz zilustrował wybranymi analizami empirycznymi.

C. KÖLBL i J. STRAUB (2001, 2003) starają się wykazać, iż świadomość historyczna jest fundamentalnie psychologicznym pojęciem, tym niemniej, są raczej osamotnieni na tym stanowisku. Dowodzą, iż świadomość historyczna jest nie tylko narracyjną reprezentacją minionego czasu, lecz przede wszystkim bogatą w przekonania osobistą kompetencją, specyficzną formą inteligencji praktycznej, rozwijaną w społeczno-kulturowym kontekście praktyki komunikacyjnej. Rzecz jasna, dla funkcjonowania świadomości historycznej konieczne okazuje się posiadanie pewnego minimum wiedzy historycznej. Specyfika świadomości historycznej jako kompetencji historyczno-narracyjnej wymaga – podkreślają badacze – posługiwania się narracyjnymi, jakościowymi metodami badawczymi psychologii⁷.

⁷ Co może prowadzić do tzw. hermeneutykacji; por. SPENDEL, 2006.

Myślenie historyczne

Wiele spośród sposobów ujmowania świadomości historycznej wiedzy, bezpośrednio lub pośrednio, do pojęcia specyficznego typu myślenia, opatrywanego mianem „historyczne” (zob. m.in. SEIXAS, 1997; JEISMANN, 1997; RÜSEN, 1993; KÖLBL, STRAUB, 2001). Termin „myślenie historyczne” – podobnie jak „świadomość historyczna” – okazuje się wyrażeniem niezbyt często goszczącym na łamach literatury naukowej⁸ i równie rzadko precyzyjnie definiowanym. Być może autorzy posługujący się tym terminem żywią przeświadczenie, iż jest to pojęcie tak oczywiste, że niewymagające podania jego definicji. Najczęściej myślenie historyczne utożsamiane jest z „myśleniem historyka” i, ogólnie, jego warsztatem badawczym, a także z narracją historyczną oraz regułami jej konstruowania.

W tym kontekście myślenie historyczne często bywa też rozumiane „psychologicznie” – jako specyficzna forma lub strategia przetwarzania informacji dotyczących przeszłości przez („profesjonalnego”) historyka. Rezultatem takiego przetwarzania jest relacja historyczna (często określana też mianem „narracji”). Syntetycznie rzecz ujmując, myślenie historyczne byłoby więc zespołem umiejętności w zakresie rozumowania, nabywanych w efekcie uczenia się historii (jako przedmiotu nauczania), które wraz z posiadaniem wiedzy o faktach historycznych umożliwiają interpretowanie, analizowanie i wykorzystywanie informacji o przeszłych zdarzeniach. W takim razie specyfikę przebiegu myślenia historycznego określałyby następujące reguły metodologiczne respektowane przez historyków przy wykonywaniu przez nich podstawowych czynności naukowo-badawczych (por. STALEY, 2002; WINEBURG, 2001):

- formułowanie pytań i porządkowanie danych uzasadniających odpowiedzi na nie,
- tworzenie narracji historycznych i budowanie argumentacji,
- uważne i krytyczne zapoznawanie się z narracjami stworzonymi przez innych badaczy-historyków,
- badanie interpretacyjnej natury historii (relacji historycznej) poprzez studiowanie świadectw zebranych przez innych (badaczy) oraz rozważanie doboru przez nich materiałów źródłowych.

Chodziłoby zatem – inaczej mówiąc – o „warsztat pracy” historyka (MUNSLOW, 2001). Zdaniem wielu autorów, powszechna edukacja w zakresie

⁸ Przykładowo, bibliograficzna baza danych *Academic Search Premier* odnotowuje zaledwie 104 wystąpienia tegoż terminu (w tytule, streszczeniu lub jako słowo kluczowe) we wszystkich indeksowanych w tej bazie czasopismach naukowych. PsycInfo (platforma CSA Illumina) zwraca 36 rekordów. W publikacji naukowej z zakresu psychologii termin ten pojawił się po raz pierwszy w: CHÂTELET, 1956.

historii powinna polegać więc nie tylko na przekazywaniu wiedzy o przeszłości, ale również na upowszechnianiu w społeczeństwie reguł metodologicznych respektowanych przez historyków przy konstruowaniu relacji historycznej (por. też WILSCHUT, 2001).

Specyfika myślenia historycznego bywa rozmaicie określana. Przykładowo, Helen E. FISCHER (1971; za: BOOTH, 1994, s. 63) akcentuje swoistość myślenia historycznego w aspekcie logicznym. Uważa je za pewien sposób rozumowania – różny od indukcyjnego i dedukcyjnego – polegający na przytaczaniu, „przywodzeniu” (*adducing*) odpowiedzi do specyficznych pytań i uzyskiwaniu satysfakcjonującego „dopasowania”. Odpowiedź może być ogólna bądź szczegółowa, zgodnie z tym, jak tego wymaga pytanie, i musi zachować zgodność z paradygmatem wyjaśniania.

Z kolei Bruce VAN SLEDRIGHT (2004) mianem myślenia historycznego określa profesjonalną aktywność umysłową historyków, prowadzącą do rekonstrukcji przeszłości (stworzenia relacji historycznej w formie narracji, posługując się strategiami retorycznymi), na którą składają się:

- szacowanie (*assessing*) materiałów źródłowych, rozumianych jako materialne nośniki wytworów czynności ludzkich, obejmujące identyfikację, atrybucję celów przyświecających autorom tych „artefaktów”, osąd perspektywy (*perspective judgment*), tj. określanie społecznej, kulturowej, politycznej pozycji autorów i szacowanie rzetelności poprzez popieranie dalszymi dowodami,
- posługiwanie się wyobraźnią w celu uzupełnienia brakujących śladów minionych zdarzeń,
- budowanie teorii i modeli przeszłości.

Myślenie historyczne jest – według B. VAN SLEDRIGHTA (2004) – bardzo blisko spokrewnione z aktywnym, racjonalnym, krytycznym uczestnictwem w demokratycznych kulturach bogatych w teksty i obrazy. Swoistości myślenia historycznego B. VanSledright dopatruje się więc w specyficznych procedurach „metodologicznych” ukierunkowanych na osiąganie rezultatów określonego typu.

Na jeszcze inne aspekty myślenia historycznego zwraca uwagę Sam WINEBURG (1999, 2001). Twierdzi on mianowicie, iż „myślenie historyczne, w swoich najgłębszych formach, nie jest ani wrodzone, ani też nie pojawia się automatycznie w pewnym momencie rozwoju psychicznego. Jego osiągnięcie sprzeciwia się naturze zwykłego myślenia” (WINEBURG, 1999, s. 491). Względnie łatwo jest się nauczyć nazw, dat i anegdot historycznych, znacznie trudniej zaś zmienić podstawowe struktury mentalne wykorzystywane do rozumienia przeszłości. Chodzi bowiem o to, aby nauczyć się rozumieć minione zdarzenia, zachowania, postawy itd. tak, jak rozumieeli je ówcześni uczestnicy wydarzeń historycznych, a jednocześnie pojąć, dlaczego je tak rozumieeli. Wnikliwe i subtelne analizy historyczne doprowadzają

S. WINEBURGA (1999, s. 493) do wniosku, iż myślenie historyczne wymaga pogodzenia ze sobą dwóch przeciwstawnych przekonań: po pierwsze, że ustalone sposoby myślenia są dziedzictwem, którego nie można porzucić, po drugie, że jeżeli nie podejmujemy próby porzucenia tego dziedzictwa, to zostaniemy skazani na paraliżujący nasz umysł prezentyzm, który „w przeszłości odczytuje teraźniejszość” (*reads the present onto the past*). Specyfika myślenia historycznego wynika więc, według S. Wineburga, zarówno z genezy tej formy myślenia, jak i z konieczności posługiwania się zrelatywizowanymi historycznie kategoriami interpretacyjnymi i układami odniesień.

Natomiast J. RÜSEN (1993c, 2004) podnosi kwestię aksjologicznego, a zwłaszcza etycznego wymiaru myślenia historycznego. Ujmuje on bowiem historię jako kulturowy wymiar ludzkiego życia, w obrębie którego ludzie wyrażają swoje pojęcie tożsamości, swoje silne przeświadczenie należenia do siebie, a jednocześnie – bycia różnym od innych. Dlatego myślenie historyczne jest bardzo ważne dla komunikacji międzykulturowej. J. Rüsen podejmuje refleksję nad odmiennością form uprawiania refleksji historycznej w kulturach Wschodu⁹ i Zachodu. Zwraca uwagę na to, iż – w przeciwieństwie do zachodniego naukowego podejścia do przeszłości, dehumanizującego myślenie historyczne i odrywającego go od pełniących funkcję orientacyjną czynników kulturowych – historycy ze Wschodu nadają swemu myśleniu historycznemu istotnie „ludzki” wymiar, utrzymując w pracach zasadnicze relacje z wartościami moralnymi. Tym niemniej – jego zdaniem – moralność nie przestała być, mimo programowego odcięcia się od aspektów moralnych (będącego wyrazem przekształcenia się badań historycznych w dyscyplinę akademicką opierającą się na ewidencji empirycznej), istotnym elementem myślenia historycznego, na przekór „pozytywistycznym” standardom racjonalności i obiektywności, wykluczającym jakiegokolwiek zaangażowanie normatywne. Według niemieckiego historyka nie powinno się bowiem przeoczyć faktu, iż cała wiedza historyczna – przynajmniej potencjalnie – przybiera formę narracyjną, a zatem jest kształtowana, zgodnie z logiką tej formy, przez elementy normatywne. Autor stawia więc tezę, że moralność historii nie znikła wraz z „unaukowieniem” myślenia historycznego, ale po prostu zmieniła swój charakter, stanowiąc dalej jego istotny wewnętrzny element (por. też RICKERT, 1962). Nadaje ona doświadczaniu przeszłości kształt perspektywy temporalnej (*temporal perspective*), w której relacja historyczna nabiera sensu. Moralność wbudowana w taką relację umożliwia jej pełnienie funkcji swoistego drogowskazu w codziennym dawaniu sobie rady z wyzwaniem przemijającego czasu. Nowoczesne myślenie historyczne należy zatem rozumieć jako racjonalny sposób

⁹ Chodzi głównie o myśl chińską.

ujmowania „tożsamościotwórczych różnic kulturowych” (*identitybearing cultural differences*). Z tego względu J. RÜSEN (2004) apeluje o nową etykę myślenia historycznego, wyłaniającą się z jego współczesnej formy.

Według Jerzego TOPOLSKIEGO (1976) myślenie historyczne jest swoistą właściwością umysłu ludzkiego lub pewnym specyficznym rodzajem myślenia, polegającym na „aktywnym rekonstruowaniu przeszłości” i „formułowaniu [w oparciu o tę rekonstrukcję] zmieniających się celów działania” (TOPOLSKI, 1976, s. 135 i 186). Te praktyczne konsekwencje myślenia historycznego mają stanowić jego wyróżniającą właściwość.

Szczegółowa charakterystyka myślenia historycznego pojawia się również w kontekście standardów nauczania historii (por. np. NCHS, 1996).

Wypada przytoczyć też jedną z nielicznych charakterystyk myślenia historycznego sformułowaną przez psychologów. Brzmi ona następująco: „Myślenie historyczne wydaje się wymagać następujących zdolności: (1) wyobrażania sobie siebie w sytuacjach nieznanach z doświadczenia, (2) stawiania hipotez przyczynowo-skutkowych, dopuszczających możliwość, iż przyczyna może być bardzo odległa (czasowo lub/i kategoryalnie) od skutku, (3) określania, jak dobrze hipotezy pasują do faktów, zakładając, że rzeczywistość jest bezładna (*messy*), a zatem zawsze będą istniały kontrargumenty, które także trzeba uwzględnić, (4) precyzyjnego definiowania abstrakcji i pokazywania, jak te abstrakcje, stosowane i definiowane przez innych, mogą zmieniać swoje znaczenie na przestrzeni czasu, (5) precyzyjnego artykułowania własnych wartości, zapewniającego, że zajmowane stanowisko nie jest [jedynie] projekcją postawy, a wnioski logicznie wynikają z przesłanek” (SPOEHR, SPOEHR, 1994, s. 73–74).

Ujmowanie myślenia historycznego jako pewnego procesu psychicznego zachodzącego w strukturach poznawczych jednostki jest łatwe do zasymilowania z istniejącymi zasobami wiedzy z zakresu psychologii i podatne na zwyczajową „metodologiczną obróbkę” (operacjonalizację w formie jakiegoś narzędzia pomiarowego oraz statystyczne opracowanie wyników jego zastosowania w losowo dobranej próbie badawczej). Takie ujęcie myślenia historycznego czyni je po prostu jeszcze jednym z setek konstruktów hipotetycznych, jakimi operuje na co dzień współczesna psychologia. Jak dotąd nie spotkało się to jednak wśród psychologów z większym zainteresowaniem, a badania empiryczne, zasadniczo ukierunkowane na poszukiwanie prawidłowości w przebiegu nabywania wiedzy historycznej w ramach edukacji szkolnej, stanowią tu raczej odosobnione przypadki (zob. np. BAKER, 1994; BOOTH, 1994; GREENE, 1994; LEINHARDT, STANTON, VIRJI, 1994; SPOEHR, SPOEHR, 1994; a także – pod szyldem „świadomości historycznej” – KÖLBL, STRAUB, 2001; KÖLBL, 2004).

„Psychologia czasu historycznego”?

Większość elementów charakterystyki myślenia historycznego ma charakter poniekąd „niespecyficzny”, tzn. może dotyczyć jakiegokolwiek przypadku myślenia rozumianego jako „przetwarzanie informacji”. O specyfice myślenia historycznego stanowiłby więc raczej „materiał” (czyli fakty i prawidłowości historyczne) niż struktura i rodzaj operacji umysłowych. Sądzę jednakże, iż swoista treść jest, oczywiście, warunkiem koniecznym, lecz niewystarczającym dla uznania pewnego procesu myślowego za przypadek myślenia historycznego *sui generis*. Ażeby myśleć historycznie o faktach historycznych, spełnione powinny zostać jeszcze inne warunki. Obecne musi być mianowicie w pełni uwewnętrznione przeświadczenie o liniowym upływie czasu (zob. też NOSAL, BAJCAR, 2004), czego konsekwencją jest m.in. przekonanie o niepowtarzalności zdarzeń ujmowanych jako fakty historyczne. Podmiot myślenia historycznego musi przyjmować pozajednostkową perspektywę wobec własnej tożsamości, czyli współokreślać tę tożsamość na podstawie przynależności do pewnego systemu społeczno-kulturowego. Nie wyklucza to bynajmniej odnoszenia się do własnej, całkowicie „prywatnej” biografii, jako równoległego niejako źródła tego poczucia. Chodzi tu bowiem o dwie „różne”, w pewnym sensie, tożsamości (którym odpowiadać mogą dwa różne jej poczucia) – tożsamość indywidualną, związaną z prywatną biografią, oraz tożsamość historyczną, związaną z jakąś postacią uczestnictwa w dziejach szeroko pojmowanej „grupy odniesienia” (por. np. MAMZER, 2002).

Jednoznaczne określenie wzajemnych relacji pomiędzy pojęciami „świadomość historyczna” i „myślenie historyczne” nie jest łatwe. Zabieg taki wymagałby bowiem precyzyjnego i konsekwentnie przestrzeganego zdefiniowania każdego z nich. Można natomiast odnieść wrażenie, iż w wielu przypadkach autorzy posługujący się tymi pojęciami podchodzą do nich raczej niefrasobliwie, w efekcie czego zakresy znaczeniowe obu wyrażen są niewyraźne i zmieniają się w zależności od kontekstu. Najczęściej okazuje się więc, iż oba zakresy mają część wspólną, a niekiedy są wręcz tożsame (generalnie odnoszą się do tego samego). Terminy te bądź bywają traktowane zamiennie przez różnych autorów, bądź preferowany jest jeden z nich. Wydaje się to powodowane bardziej kwestią upodobań terminologicznych niż zamysłem eksponowania jakichś zasadniczych różnic. Jeśli pojawiają się obok siebie, a ich znaczenia są odróżniane, to świadomość historyczna zazwyczaj ujmowana jest jako wytwór myślenia historycznego (KÖLBL, STRAUB, 2001; RÜSEN, 2001). Do pomyślenia jest, oczywiście, zaprojektowanie bardziej spójnej teorii świadomości historycznej i myślenia historycznego (zob. SPENDEL, 2005), jednak nie jest to już przedmiot niniejszych rozważań. Po-

dobnie zresztą, jak nie jest nim próba rozpoznania przyczyn znikomego zainteresowania „psychologią czasu historycznego”, których można upatrywać m.in. w „nie-prospektywności” tej problematyki (por. SPENDEL, 2005). Złożoność tego zagadnienia sprawia jednak, iż zasługiwałoby ono na odrębne opracowanie.

Bibliografia

- BAKER E.L., 1994: *Learning-based Assessments of History Understanding*. „Educational Psychologist”, 29, 2, s. 97–106.
- BOOTH M., 1994: *Cognition in History: A British Perspective*. „Educational Psychologist”, 29, 2, s. 61–69.
- CHÂTELET F., 1956: *Le temps de l'histoire et l'évolution de la fonction historique*. „Journal de Psychologie Normale et Pathologique”, 53, s. 355–378.
- DYMKOWSKI M., 2003: *Wprowadzenie do psychologii historycznej*. Gdańsk: GWP.
- GREENE S., 1994: *The Problems of Learning to Think Like a Historian: Writing History in the Culture of the Classroom*. „Educational Psychologist”, 29, 2, s. 89–96.
- HOLTORF C., 1998: *Monumental Past: Interpreting the Meanings of Ancient Monuments in Later Prehistoric Mecklenburg-Vorpommern (Germany)*. Unpublished doctoral dissertation submitted to the University of Wales (Lampeter).
- JEISMANN K.-E., 1997: *Geschichtsbewußtsein*. In: BERGMANN K., et al. Hrsg.: *Handbuch der Geschichtsdidaktik*. Düsseldorf: Schwann, s. 42–44.
- KIRCHNER H., 1954: *Über das Verhältnis des schriftlosen frühgeschichtlichen Menschen zu seiner Geschichte*. „Sociologus”, 4, s. 9–22.
- KÖLBL C., 2004: *Zum Aufbau der historischen Welt bei Kindern*. „Journal für Psychologie”, 12, 1, s. 25–49.
- KÖLBL C., STRAUB J., 2001: *Historical Consciousness in Youth. Theoretical and Exemplary Empirical Analyses*. „Forum: Qualitative Social Research” [On-line Journal], 2, 3. <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-eng.htm>.
- KÖLBL C., STRAUB J., 2003: *Geschichtsbewusstsein als psychologischer Begriff*. „Journal für Psychologie”, 11, 1, s. 75–102.
- LAVILLE C., MARTINEAU R., 1998: *Histoire: vole royale vêts la citoyeneté?* „Vie pédagogique”, 109, s. 35–38.
- LEE P., 2002: *‘Walking Backwards into Tomorrow’ Historical Consciousness and Understanding History*. Referat wygłoszony na Annual Meeting of American Educational Research Association. New Orleans.
- LEINHARDT G., STANTON C., VIRJI S.M., 1994: *A Sense of History*. „Educational Psychologist”, 29, 2, s. 79–88.
- MAMZER H., 2002: *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- MUNSLOW A., 2001: *Editorial*. „Rethinking History”, 5, 3, s. 355–356.

- [NCHS] National Center for History in the Schools, 1996: *National Standards for History*. <http://nchs.ucla.edu/standards/>.
- NOSAL Cz., BAJCAR B., 2004: *Czas psychologiczny: wymiary, struktura, konsekwencje*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- RICKERT H., 1962: *Science and History. A Critique of Positivist Epistemology*. Princeton: D. van Nostrand Co., Ltd.
- ROTHACKER E., 1964: *Philosophical Anthropology*. Bonn: Bouvier & Co.
- RÜSEN J., 1993a: *Experience, Interpretation, Orientation: Three Dimensions of Historical Learning*. In: DUVENAGE P., ed.: *Studies in Metahistory*. Pretoria: Human Sciences Research Council, s. 85–93.
- RÜSEN J., 1993b: *Historical Narration: Foundation, Types, Reason*. In: DUVENAGE P., ed.: *Studies in Metahistory*. Pretoria: Human Sciences Research Council, s. 3–14.
- RÜSEN J., 1993c: *The Development of Narrative Competence in Historical Learning: an Ontogenetical Hypothesis Concerning Moral Consciousness*. In: DUVENAGE P., ed.: *Studies in Metahistory*. Pretoria: Human Sciences Research Council, s. 63–84.
- RÜSEN J., 1993d: *What is Theory in History?* In: DUVENAGE P., ed.: *Studies in Metahistory*. Pretoria: Human Sciences Research Council, s. 15–47.
- RÜSEN J., 2001: *What is Historical Consciousness? – A Theoretical Approach to Empirical Evidence*. Referat wygłoszony na konferencji *Canadian Historical Consciousness in an International Context: Theoretical Frameworks*. University of British Columbia, Vancouver, BC.
- RÜSEN J., 2004: *Morality and Cognition in Historical Thinking: A Useful Distinction between East and West?* „Ex/Change”, 9 [Centre for Cross-Cultural Studies, City University of Hong Kong].
- SEIXAS P., 1997: *The Place of History within Social Studies*. In: WRIGHT I., SEARS A., eds.: *Trends and Issues in Canadian Social Studies*. Vancouver: Pacific Educational Press, s. 116–129.
- SPENDEL Z., 1994: *Podmiotowość człowieka a psychologia historyczna*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- SPENDEL Z., 2005: *Metodologia badań psychologicznych jako forma świadomości historycznej*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- SPENDEL Z., 2006: *Herme(neu)tyzacja psychologii*. „Nauka”, 3, s. 55–77.
- SPOEHR K.T., SPOEHR L.W., 1994: *Learning to Think Historically*. „Educational Psychologist”, 29, 2, s. 71–77.
- STALEY D.J., 2002: *A History of the Future*. „History and Theory”, 41, 1, s. 72–89.
- TOPOLSKI J., 1976: *Świat bez historii*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- VANSLEDRIGHT B., 2004: *What does it Mean to Think Historically and how do you Teach it?* „Social Education”, 68, 3, s. 230–234.
- WILSHUT A., 2001: *Historical Consciousness as an Objective in Dutch History Education. English Summary of the Proposals by the De Rooy-commission*. <http://home.case.ma.nl/wilshut/consciousness.htm>.
- WINEBURG S., 1999: *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*. „Phi Delta Kappan”, 80, 7, s. 488–499.
- WINEBURG S., 2001: *Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past*. Philadelphia: Temple University.